

HERMENEVS

30^e JAARGANG, AFL. 4-5 — 7 december 1958

7 December 43 v. Chr.

Deze datum geniet minder bekendheid dan de Iden van maart 44: de geschiedenis kijkt niet op een veemmoord meer of minder, terwijl tyrannen-moord een zeldzaamheid wordt. Bovendien is de dood van Caesar een feit van historisch, Cicero's levenseinde slechts van algemeen menselijk belang. Doch juist daardoor blijft het „onvoltooid verleden” en een waarschuwend voorbeeld, hoe het hem vergaat, die om oorwaardelijk vertrouwt op het redelijk argument als historische factor.

Cicero heeft zijn leven lang op dat kompas gevaren tussen meer dan één Scylla en Charybdis. Dat vertrouwen deed hem als jong advocaat de dictatuur van Sulla trotseren; daaraan ontleende hij als consul de schier magische incantatie waarmee hij de dreigende staatsgreep van Catilina bezwoer; het leerde hem de toverwoorden die de handen van een Caesar deden beven, zoals Plutarchus n. a. v. Cicero's verdediging van Q. Ligarius vermeldt; maar het gaf hem tenslotte geen vat op de 20-jarige Octavianus, toen deze na twee dagen onderhandelen het verzet tegen zijn medetriumviren staakte en daarmee het leven van zijn vaderlijke vriend prijs gaf.

Dit geschonden vertrouwen in de menselijke waardigheid is de voornaamste reden waarom wij Cicero nu, na 2000 jaar, herdenken.

Cicero als politicus

Wanneer iemand Cicero gevraagd zou hebben, wat hij zelf als de zin van zijn optreden in de *res publica* van zijn tijd beschouwde, zou hij ongetwijfeld geantwoord hebben, dat zijn eigenlijk levensplan bepaald was door het streven als magistraat, senator, consul en oud-consul, kortom als *princeps civitatis*, naast andere principes van vroeger tijd en eigen dagen, deel te nemen aan de leiding van Rome. Zijn werk als orator diende tot dit doel, zijn geschriften betekenden een second best, wanneer het hem door de ongunst der omstandigheden niet mogelijk was op het forum en in de curia deze taak te vervullen. Cicero gevoelde zich zelf Staatsman, *rei publicae gubernator*.

Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat de 19^e eeuw, Drumann en Mommsen, hem juist deze eretitel hebben betwist.

Onmiskenaar is ook hier een reactie ingetreden; (ik kan tot mijn spijt hier niet ingaan op de invective van Carcopino, die ook hier de klok tracht terug te zetten. Ik moet volstaan met op te merken, dat dit requisitoir berust op praemissen, die ik verwerp en op hypothesen, die mij bewijsbaar onjuist voorkomen). Toch blijft hij, ook voor hen, die hem als schrijver waarden en zijn enorme invloed op de vorming van de Europese geest erkennen, een dubieuze figuur.

Cicero bezat de merkwaardige gave, een zeer gevaarlijke eigenschap, onmiddellijk te reageren op zijn belevissen, met het woord (waardoor hij zich vele vijanden gemaakt heeft) en met de pen, waaraan wij zijn brieven danken, waarin hij al wat hem bewoog, zo onmiddellijk in woorden wist te projecteren, dat wij hem als het ware levend kunnen volgen in zijn overleggingen, hem kunnen bespieden in zijn binnenkamer, waarin als regel slechts een liefhebbende vrouw of een vertrouwde vriend toegang hebben. Hier ligt dit alles bloot voor de kritische historicus, wien het dreigt te vergaan als de kamerdienaar, die voor zijn heer slechts weinig respect overhoudt. Hoezeer van belang voor de kennis van de mens Cicero, die zich zo bloot gaf en noch in eigen oog, noch in dat van de historicus een held of een heilige was, dienen wij niet te vergeten, dat het wezen en de verdiensten van een staatsman niet liggen in zijn particuliere ontboezemingen of boutades, maar op het publiek terrein, niet uit zijn dagboek, doch uit de stukken zijn af te lezen. Dat hij gemeten moet worden naar de gedragslijn, die hij „in de

politiek” heeft voorgestaan en waarvoor hij de verantwoordelijkheid op zich heeft genomen.

Om deze gedragslijn juist te kunnen beoordelen is het een conditie sine qua non dat wij ons realiseren, dat het politieke leven van Rome in de laatste eeuw van de republiek niet te vergelijken is met het bestel van onze dagen, waarin programma's, organisaties en partijen een rol spelen.

Een beperkt aantal families, gesteund door een „huismacht” van connecties en cliëntelen, beheerste het regeringsapparaat van Rome. Hun belangen botsten in de debatten van de senaat en stonden achter de intriges, die gesponnen werden bij de verdeling van ambten en provincies; deden zich ook gelden in de volksvergadering, die door facties en ambitus werd beïnvloed. Zorgvuldige analyse van de magistratslijsten leert ons, dat het soms dergelijke groepen gelukte een overwegende invloed te krijgen en te handhaven, die door de andere groepen met processen en wetsvoorstellen werd bestreden. Bijna altijd stond achter de publieke actie een of ander verholen persoonlijk belang.

Doorkruist werden deze acties door problemen, die boven elk groepsbelang uitgingen en de algemene politiek van Rome raakten. Juist deze vervlochtenheid geeft aan de politieke geschiedenis van die dagen zijn eigenaardig karakter. Het was natuurlijk volkomen duidelijk, dat b.v. tegen Mithradates moest opgetreden worden, maar de vraag of Sulla dan wel Marius dit commando zou voeren lag in geheel ander vlak. Het was volkomen duidelijk, dat tegen de zeeroversplaag iets gedaan moest worden, maar dat belette vele senatoren niet om fel tegen Pompejus gekant te zijn, om redenen, die noch met zijn geschiktheid noch met de zeeroverskwestie enig verband hadden.

De ingewijden, de senatoren, kenden deze dessous; Cicero kende ze en in zijn correspondentie spreekt hij ervan. De massa stond er buiten. De historici, vooral de Grieken, doorzagen ze slechts ten dele.

De aaneensluiting van Pompejus, Crassus en Caesar in het befaamde Driemanschap was niet een novum. Het was slechts een buitengewoon sterk sprekend voorbeeld van een particuliere combinatie om de politieke leiding in handen te krijgen, die door haar succes algemeen bekend werd.

Sallustius en Cicero zijn het er over eens, dat deze pauci potentes de eigenlijke res publica, de libertas van het Romeinse volk om

eigen lot te bepalen en eigen leiding te kiezen, ondermijnden, ja illusoir maakten.

Deze combinaties waren niet altijd dezelfde. Ook het Driemanschap is uiteengevallen. Van georganiseerde partijen was geen sprake, nog minder van een program, hoogstens van een doel van wijder of enger strekking.

Wanneer dan ook Cauer een halve eeuw geleden schreef, dat Cicero minstens viermaal van partij veranderd was, miskent hij deze verhoudingen volkomen. Cicero is altijd een tegenstander van deze pauci geweest, heeft altijd de zaak van de res publica gekozen, zoals hij die zag.

Toen het niet meer mogelijk was deze machtsblokken, die hoe langer hoe meer op wapengeweld gingen steunen, met senatoriale middelen te bestrijden, was voor hem de res publica, de libertas, verdwenen: rem publicam habemus nullam.

Zo gezien is het begrijpelijk, dat en hijzelf en zijn tijdgenoten zoveel waarde toekenden aan zijn consulaat. Daarin gelukte het hem immers een concordia ordinum tot stand te brengen, die de particuliere machtsvorming, het bendewezen, wist meester te worden met de legale middelen van het consulaat, zonder extra-ordinaire imperia.

Hij heeft het loslaten van deze politiek door de senaat, de terugkeer tot de intrige-politiek, telkens en telkens weer gebrandmerkt als de noodlottige fout, die tot de triump van de pauci heeft gevoerd. Niet ten onrechte. Het moge ons, en ook de tijdgenoten geïrriteerd hebben, dat hij telkens herhaalde: se omnia vidisse. Maar we dienen te bedenken, dat er geen ander middel, geen bevriende pers, bestond, waarin hij zijn denkbeelden anoniem had kunnen propageren. Ook Caesar heeft zijn eigen roem zelf moeten boekstaven. Cicero vroeg een bevriend historicus om een monografie, die zijn verdiensten in het licht zou stellen en wordt daarom gehoord. Caesar vroeg niet; hij deed het zelf.

Maar zag Cicero dan niet de onmogelijkheid van een regering door de senaat? Het fatale gebrek, dat Rome eigenlijk geen centrale regering bezat, die zich in het rijk kon doen gelden; waardoor de provinciale machthebbers niet hun particuliere legers de vrije hand hadden?

Hij zag het wel en het was zeker niet uit eigen belang, dat hij de senaat trouw bleef.

Er zijn hem schitterende aanbiedingen gedaan, als hij die politiek wilde opgeven, als hij zich wilde neerleggen bij de macht van een of enkele potentes. Hij had invloedrijker en rijker kunnen zijn dan Balbus en Oppius, als hij zich had willen conformeren.

Maar dat *kon* hij niet, omdat hij *beginselen* had. Zelf schrijft hij in het innerlijk conflict, waarin het uitbreken van de burgeroorlog hem bracht, dat hij zich gebonden voelde door zes borgen, de zes boeken de re publica.

En, voor zo ver ik zie, heeft hij deze binding nooit betreurd, deze beginselverklaring nooit herroepen.

Want, in tegenstelling tot de politici en de politiek van zijn dagen, was het hem juist wel te doen om een program, om vaste uitgangspunten, van waar uit de enkele feiten beoordeeld zouden moeten worden.

De Griekse theorie, die hij in de rep. verwerkt, van Polybius en Panaetius, hebben hem versterkt in de overtuiging, dat de bestaande vorm van de Romeinse republiek in wezen onaantastbaar moet zijn, als in principe volmaakt beschouwd moet worden.

Ongetwijfeld is het zo, dat hij deze theorie omhelsd heeft, *omdat* zij zijn intuïtieve overtuiging scheen te bevestigen. Maar dat doet niet af aan het feit, dat hij zijn politiek op beginselen heeft willen grondvesten. Ongetwijfeld was hij conservatief van aanleg en innigste overtuiging. Met deze overtuiging kon hij niet schipperen, zonder dat zijn geweten hem kwelde.

Men pleegt wel te zeggen, dat hij verblind was door stands-tradities, en vergeet dan, dat hij geen nobilis van geboorte was en door de nobiliteit eigenlijk nooit ten volle is geaccepteerd. Hij was overtuigd, dat alleen een élite regeren kan, en moest dus, of een nieuwe élite zoeken, of de bestaande trachten te regenereren, dikwijls niet ten genoegen van de adellijke heren, die zich door de Arpinaat de les gelezen zagen.

Hij heeft het getracht door zijn boeken de rep. en de legibus. Daar tekent hij het ideaal, het program, voor de regerende élite, voor de principes civitatis, die hij zich dacht, hoewel hij zich over de nobiles van vlees en bloed privatim soms zeer kritisch kon uitlaten.

Hij staat hier volkomen op dezelfde lijn als de door hem zozeer bewonderde Cato maior, ook een homo novus, die uit principiële gronden de eigenwilligheid van een Scipio als een ondergraven van de res publica zag en bestreed.

Hij zag ook wel de onmogelijkheid, dat een lichaam als de senaat de regering zou zijn. Hij heeft (in pro Sestio) gespeeld met de gedachte, dat de magistraat van Rome weer als van ouds, als *delecti populi*, het opperste imperium weer in feite zouden uitoefenen. Ook in de rep. komen deze wenken voor. In de legg. gaat hij een stap verder en wil de censoren tot een permanent vijf jaar zittend college maken, dat als een soort ephoren zou werken. In de praktijk heeft hij altijd trachten te werken met een niet-officiële groep van consulares, die als een comité de leiding in de senaat zouden hebben. Kortom, de gedachte aan een soort Kabinet lag hem niet verre. Zijn, volkomen onconstitutionele, greep om de senaat als een Hooggerechtshof te doen optreden, is door de keizers overgenomen en een machtig middel gebleken om het gezag van de Regering te doen gelden.

Het is een vaticinium ex eventu het Caesarisme als onvermijdelijk te beschouwen en ieder, die het niet deed, als een dwaas of een schurk, die tegen beter weten in uit eigen belang het oude systeem steunde, te brandmerken. Zijn intuïtieve indruk van personen (hoezeer hij ook, onder de indruk van het moment, de meest uiteenlopende oordelen velt) was niet zo onjuist.

Pompejus, hoezeer Cicero zich soms aan hem ergerde, was geen gevaar voor de libertas; Caesar, hoezeer hij ook zijn grote gaven zag en soms de charme van zijn persoon onderging, was dat wel.

Vergist heeft hij zich in de jonge Octavianus. Was het leeftijdsverschil te groot? En toch, als Hirtius en Pansa eens niet gesneuveld waren? Wie kon zulk een verloop vooruit zien?

Wat is een staatsman? Iemand, die succes heeft? die op het winnende paard weet te wedden? Verre van dien. Het is een man, die inzicht heeft in de toestanden van zijn tijd en een redelijke weg ziet om gebreken te verbeteren. Zo gezien, mag ook Cicero aanspraak op deze naam maken.

Zijn tijdgenoten, ook zijn vijanden, hebben in hem steeds een factor van betekenis gezien, omdat hij de exponent was van een geesteshouding, die hun ambities in de weg stond.

Hij was altijd een man van het ancien regime, waarin hij *geloofde*, en daarom nooit te verzoenen met radicalen, hetzij Clodius, hetzij Caesar. Noch de volksmenner, noch de dictator van de sabel kon hij verdragen.

Ook de vereniging van beide, in het Principaal van Augustus,

de imperator, die tegelijk de Protector populi heette te zijn, zou hij verworpen hebben, niet met het zwaard of de dolk in de vuist, als Cato of Brutus, doch met de pen, vanuit de eenzaamheid van zijn villa, Een oppositie, die wellicht gevaarlijker is dan die van het zwaard, omdat zij blijft voortleven.

Zo blijft hij een levende figuur. Zo kunnen alle radicalen, tot heden toe, hem *haten*. Men haat nu eenmaal niet, wat dood is.

Augustus, die mede schuldig was aan zijn dood, noemde hem een *λόγιος ἀνὴρ καὶ φιλόπατρις*.

Laat dat het oordeel van de historie blijven.

Hilversum.

K. SPREY.

Cicero's leerjaar op Rhodos

Cicero was 27 jaar toen hij, na zijn gerechtelijke overwinning op de gunstelingen van Sulla en met het aureool van een beginnende roem, op medisch advies een reis naar streken met een zachter klimaat moest ondernemen. Hij benutte die tijd door rhetorica te gaan studeren te Athene, vervolgens in Klein Azië en tenslotte op Rhodos.

Het verblijf te Rhodos zou een beslissende invloed krijgen op zijn manier van spreken, schrijven en denken. De verdienste zijn opvoeding tot in de finesses te hebben voltooid schrijft hij immers toe aan Apollonius Molon. In zijn Brutus, waarin hij de verschillende fasen van deze nieuwe leergang verhaalt, schrijft hij in aansluiting op een verheerlijking van Molon: „Zo keerde ik twee jaar later terug, niet slechts beter geschoold, maar als heft ware een nieuw mens geworden”¹. Molon beschouwt hij dan ook als de deskundige bij uitstek in de kunst der welsprekendheid, niet alleen bevoegd om tekortkomingen op te merken, doch tevens in het bezit van een samenhangende en op de praktijk afgestemde leer². Bovendien was Molon iemand die school maakte en te Rome was het een aanbeveling, als men zijn onderricht had gevolgd³.

Men gaat begrijpen, in welke richting de meester Cicero heeft geleid, als men de twee volgende passages aandachtig leest; het zijn

¹ Brut. 316 Ita recepi me biennio post non modo exercitator sed prope mutatus.

² et in instituendo docendoque prudentissimum.

³ Brut. 245 Torquatus . . . ex Rhodia disciplina Molonis,

De Oratore II 93—96 en *Orator* 231. De eerste roept voor ons op Cicero's reis door Klein Azië en de indruk die de grote „aziatische” rhetoren Meneclès van Alabanda en Hierocles op hem maakten. Zij hadden hun stijl opgelegd aan geheel Klein Azië, waar het in die tijd gonsde van leven. De tweede tekst echter verklaart ons, waarom Cicero hen niet heeft gevolgd: deze redenaars gingen te ver; zij gebruikten te overladen zegswijzen, te geforceerde omzettingen, een te gesaccadeerd ritme en een te eentonige zinsmelodie. Deze *vitia* dient men te vermijden en de verbetering zal in de eerste plaats gezocht moeten worden in de schriftelijke compositie¹. Het eerste en belangrijkste resultaat zal zijn, dat men zowel inhoud als voordracht *pressior* maakt („multo enim oratio esset pressior”), wanneer nl. de redenaar erin slaagt zijn hartstocht en zijn geestdrift te beheersen². In deze zuivering ligt nu juist het profijt dat Cicero uit zijn lessen bij Apollonius te Rhodos trok; en deze dankte weer zijn gevoel voor het evenwichtige aan de praktische ervaring die hij had opgedaan door zijn zakelijke pleidooien. De „aziatische” rhetoren daarentegen, die uitsluitend het „epideiktische” genre beoefenden, waren slechts gewoon gelegenheids-toespraken te houden. Laten wij eens horen, wat Cicero, naar zijn zeggen, aan Molon dankt³: „Onbevredegd door deze rhetoren kwam ik te Rhodos en onderwierp mij aan de lessen van diezelfde Molon die ik te Rome had gehoord. Hij was praktiserend advocaat en een opvallend goed stilist; maar hij was bovendien een leermeester met een scherpe blik in het ontmaskeren en markeren van tekortkomingen en met helder inzicht in positieve scholing en het geven van algemene richtlijnen. Hij deed zijn uiterste best — en ik hoop dat hij dit resultaat heeft bereikt — om mijn overladen stijl en gevoelsuitbarstingen — gevolgen van een vrijpostigheid die men jeugdige redenaars wel pleegt te vergeven — te beteugelen en deze stortvloed

¹ De oratore II 96.

² *pressus* betekent letterlijk: met ingehouden kracht, cfr. Post reditum in Sen. 13: *pressa voce*.

³ Brut. 316 Quibus non contentus Rhodum veni meque ad eundem, quem Romae audiveram, Molonem, applicavi, cum actorem in veris causis scriptoremque praestantem, tum in notandis animadvertendisque vitiis et in instituendo docendoque prudentissimum. Is dedit operam, si modo id consequi potuit, ut nimis redundantes nos et superfluentes iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffluentes coërceret. Ita recepi me biennio post non modo exercitator sed prope mutatus.

in zijn bedding terug te leiden. En zo keerde ik twee jaar later terug, niet alleen met meer technische vaardigheid, maar welhaast geheel verjongd”.

Deze tekst vindt zijn bevestiging in andere, waar Cicero de deugd van eenvoud aan de Rhodiërs in het algemeen toekent; maar het is volkomen duidelijk dat de Rhodiërs op rhetorisch gebied hun ver-tegenwoordiger vonden in Cicero's leermeester. Deze teksten luiden:

Orator 25: opimum (*gezwollen*) quoddam et tanquam adipale (*vette*) dictionis genus, quod eorum vicini, non ita lato interiecto mari, Rhodii nunquam probaverunt.

Brutus 51. Dit betreft een tekst waarin Cicero met evenveel woorden beweert dat Rhodos de fakkel van Athene heeft overge-nomen als de hogeschool der welsprekendheid. De *eloquentia*, zo zegt hij, heeft van de Piraeus zee gekozen voor een reis langs de eilanden en door Klein Azië, waar zij zich de uitheemse, al te welige en overladen mode heeft aangemeten, „sed parum pressi et nimis redundantes, *Rhodii saniores et Atticorum similiores*”.

Twee andere teksten bevatten opmerkingen die Apollonius Molon heeft ontleend aan zijn redenaars-praktijk, waar hij zijn theorieën in praktijk bracht en waar hij dus rekening had te houden met het oordeel van zijn publiek:

De Partitione oratoria 15: Nam auditorum aures moderantur oratori prudenti et provido. (Men herinnert zich uit *Brutus 316*, dat Molon aldaar *prudentissimus* heette.)

Orator 236: Eloquens vero qui non approbationes solum sed admiraciones, clamores, plausus si liceat movere debet, omnibus oportet ita rebus excellat.

Op jeugdige leeftijd schreef Cicero reeds verhandelingen over de rhetorica; het waren zelfs zijn eerstelingen, en de invloed van de Rhodische meester verraadt zich in het eerste theoretische werk dat van hem bekend is; wij noemen dat gewoonlijk *De Inventione*. In deze verhandeling vertoont hij reeds een eigen schrijffrant. Cicero verlustigt zich in het aanhalen van voorbeelden uit de Rhodische advocatuur: mag men beslag leggen op een vaartuig dat door stormen gejaagd de haven van Rhodos is binnengelopen? (*Inv. II 98*). Moet men een staatsopdracht in den vreemde vervullen, zelfs indien men de benodigde gelden niet heeft ontvangen? (*Ibid. II 87*). Geldt voor de individuele burger hetzelfde als voor de gemeenschap? (*Ibid. 147*). Deze overeenkomst tussen de werkwijze van Apollonius

Molon en de inhoud van *De Inventione* maakt het ook wel wenselijk de door Schanz-Hosius¹ voorgestelde datering van dit werk te herzien. Volgens onze zienswijze is dus het aandeel van de Rhodische school, met name dat van Apollonius Molon, als regulerende factor in Cicero's ontluikend talent belangrijker dan men zich tot op heden heeft gerealiseerd; men was nu eenmaal gewend deze verdienste onverdeeld aan Posidonius toe te schrijven. Zeker, deze laatste heeft grote invloed op Cicero gehad en over de geweldige beking die de tweede grote Rhodiër op Cicero uitoefende is het laatste woord nog lang niet gezegd. Bij Cicero echter liggen de „beïnvloedingsvelden” tamelijk scherp afgebakend; als men dan ook elementen van Posidonius terugvindt in een belangrijk deel van zijn oeuvre, dan geldt dit nog niet voor zijn rhctorische geschriften.

Reeds in 1939 heeft W. Kroll deze grens duidelijk aangegeven (R.E. VII A p. 1094): Posidonius heeft waarschijnlijk niet veel werk gemaakt van de *τεχνολογία* en men doet er beter aan in dit verband te denken aan de invloed van de Rhodische *rhetoren*.

Een werk van geringe omvang en wel wat al te bescheiden gepresenteerd door Felicita Portalupi² heeft onomstotelijk bewezen dat Cicero's Rhodische leermeester bepaalde bezwaren tegen de wijsbegeerte koesterde. Al met al voer de school van Rhodos, voor wat haar geestesrichting betreft, in het vaarwater van de „aziatische” school. En men leert de sterke persoonlijkheid, die Cicero was, niet beter kennen dan wanneer men bedenkt, dat hij later tot^—tot de wijsbegeerte is teruggekeerd, toen hij haar had leren waarderen als een onvervangbare bron voor zijn inspiratie als redeenaar. Zodoende bewees hij eens te meer zijn kracht als denker.

Toch vond Cicero in Molon gedurende de tijd van zijn letterkundige herscholing een meeslepend leermeester. Het is weliswaar overdreven met Laurand te zeggen: „Sans les leçons de Molon, nous n'aurions pas eu Cicéron”³. Doch Molon was wel zo'n doorkneed vakman, dat Cicero, zo goed als vele anderen⁴ — Caesar bijvoorbeeld, — bij hem de vaardigheid verwierf die een beslissende rol speelde bij het ten nutte maken van zijn talent.

¹ Schanz-Hosius Röm. Lit. Gesch. 41927, p. 458.

² Felicita Portalupi Sulla corrente rodiese, Turijn 1957, p. 15 vgg.

³ L. Laurand Etudes sur le style des discours de Cicéron, Parijs 1928; t. III p. 349.

⁴ M. Favonius, M. Torquatus; cf. Portalupi o.c. p. 17.

Wij staan hier even stil bij een anekdote die door Plutarchus is overgeleverd¹. „Men zegt”, aldus Plutarchus, „dat Apollonius geen Latijn verstond en dat hij Cicero verzocht zijn voordracht in ;het Grieks te houden; Cicero voldeed gaarne aan dit verzoek, daar hij meende dat hij aldus beter op zijn fouten kon worden gewezen. Maar toen hij gesproken had, waren de overige toehoorders verbluft en prezen hem om liet hardst; Apollonius echter had ingespannen naar hem geluisterd en bleef, na het einde van de voordracht, lange tijd in gepeinzen verzonken zitten; toen Cicero zich dat kennelijk aantrok, zei hij: U, Cicero, bewonder ik en prijs ik, maar ik betreur het lot van Hellas, nu ik zie dat de enige eretitel, die ons nog restte, door u op de Romeinen is overgegaan, de beschaving nl. en de kunst van het woord”.

Deze tekst verrast al op het eerste gezicht, omdat er een zekere onverschilligheid uit spreekt ten aanzien van de zuiverheid van de uitspraak. Zou men zich kunnen voorstellen, dat Cicero, geboortig uit Latium, Grieks sprak met de tongval van een geboren Griek? Of waren de inwoners van Rhodos niet al te gevoelig voor toonhoogte-verschillen? In ieder geval is het duidelijk, dat hun belangstelling meer uitging naar de compositie van de voordracht en naar de verve van het taalgebruik dan naar de verzorgdheid van het gesprokene. Maar er is meer. In het ons bewaarde werk van Cicero zoekt men tevergeefs naar een herinnering aan die vleiende woorden. En toch zijn wij bij Cicero wel gewend aan een zekere openhartigheid bij het memoreren van zijn successen. Was hij er zich dan misschien van bewust dat Molon lichtelijk had overdreven? Men mag toch maar niet zo veronderstellen dat Plutarchus heeft verzonnen of dat hij een gemeenplaats gebruikt. Misschien vindt zijn verhaal een meer bescheiden weerklank in het voorwoord tot de *Tusculanae Disputationes*, als Cicero de gelijkwaardigheid van Romeinen en Grieken op cultureel gebied proclameert: „At contra oratorem celeriter complexi sumus . . . nostram ad aetatem ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur”².

Hoe het ook zij, wanneer Cicero aan een leefttêester in de wel-sprekendheid denkt, dan denkt hij aan Molon, zelfs wanneer hij, lang na zijn leerjaar op Rhodos, heel gemoedelijk met Atticus kout³.

¹ Cic. IV 4.

² Tusc. I 5.

³ Ad Att. II, 1, 9.

Het verblijf van Cicero te Rhodos in het jaar 78 betekent dus een mijlpaal in de ontwikkeling van zijn stijl en vooral voor zijn beheersing van het publiek. Maar tevens onderging hij toen een andere, niet minder beslissende invloed, die van Posidonius naamlijk.

Deze voortreffelijke docent wist, dank zij zijn encyclopaedische kennis, de jonge Cicero onder zijn ban te brengen en wellicht heeft juist hij zijn leerling ervoor behoed de wijsbegeerte, onder invloed van Molon, te gaan onderschatten. Posidonius bewoonde te Rhodos een riant huis met allerlei attracties, zoals b.v. het door hemzelf geconstrueerde planetarium, waarvan de beschrijving ons in *De Natura Deorum* is bewaard¹. Maar heeft hij ook op Cicero's werk een diepgaande invloed uitgeoefend?

Deze vraag vormt tegenwoordig een ernstig twistpunt. Zowel voor- als tegenstanders bedienen zich daarbij dikwijls van de meest hachelijke argumenten. In de meeste gevallen redeneert men zelfs in een vicieuze cirkel. De werken van Posidonius zijn verloren gegaan en wij hebben slechts enkele fragmenten over, uit de werken van Cicero, Sextus Empiricus en anderen. Aan de hand van deze fragmenten tracht men dan de theorieën van Posidonius te reconstrueren. Sommige geleerden hebben daartoe zelfs uit de Kerkvaders willen putten. Vervolgens toetst men de werken van Cicero aan zulk een veronderstelde doctrine en komt dan tot de conclusie. dat deze of gene leerstelling niet van Posidonius stamt².

Het lijkt ons wel iets verstandiger bij Cicero zelf te rade te gaan; daar waar hij Posidonius zijn vriend noemt — *familiaris noster*³; als hij, op het toppunt van zijn roem, verlangt dat diezelfde oude leermeester en vriend zijn leven zal beschrijven⁴; en als blijkt — klinkt het niet als een beginselverklaring? — dat zijn werken dezelfde titels dragen als die van de Rhodische meester: *De Natura Deorum* die van Posidonius' *περὶ θεῶν*, *De Fato* van diens *περὶ εἰμαρμένης*, *De Divinatione* van *περὶ μαντικῆς*, de *Tusculanae* van *περὶ ψυχῆς* en *De Officiis* van *περὶ καθήκοντος*. Als men bovendien de lijst van Posidonius' werken nagaat, bemerkt men dat Cicero alleen de meest technische onderwerpen, zoals de geografie, heeft vermeden en dat hij de voorkeur geeft aan werken van een

¹ Nat. Deor. II 88.

² Zie K. Reinhardt Poseidonios von Apameia, Stuttgart 1954.

³ Nat. Deor. II 88.

⁴ Ad Att. II, 1. 2 (juni 60).

meer algemene, met name. zielkundige, strekking, kortom aan dat-gene, waar hij als redenaar wat aan heeft. Ligt hier niet een sterke bewijsgrond voor ons vermoeden?

Tien jaar later ontving Posidonius langdurig bezoek van Pompeius, toen op weg naar het Oosten, en nogmaals toen hij op thuisreis was na de oorlog tegen Mithridates. Dit betekende voor de bejaarde wijsgeer een hoge onderscheiding, want Pompeius stond toen op het toppunt van zijn roem.¹⁾

De oude meester heeft hem dit eerbewijs vergolden door zijn biografie te schrijven. Maar toen Cicero hem verzocht de geschiedenis van zijn consulaat te boek te stellen, weigerde hij dit door te zeggen, dat deze opdracht hem verbijsterde². De oorzaak van deze weigering moet men niet zoeken in Cicero's latere afwijkingen van Posidonius' leer, doordat hij b.v. het rationele sterker liet meespreken³. Posidonius heeft de wijsgerige werken van Cicero niet meer gekend. De reden ligt dus ergens anders.

Cicero had zich wellicht te onafhankelijk getoond door de lessen van Apollonius Molon tegelijk met die van Posidonius te volgen. Een duidelijke toespeling op zulk een hooggeleerde naijver vindt men in *Tusculanae* I 7, waar men leest, hoe ontstemd Aristoteles was over het succes van Isocrates. Wanneer Cicero het met Atticus in het jaar 60 over Posidonius heeft⁴, noemt hij hem niet *familiaris noster*. Deze benaming kon hij slechts gebruiken als aanbeveling voor zijn wijsgerig populariseer-werk. Reeds op Rhodos was hij door twee stromingen heen en weer geslingerd. Deze tweeslachtigheid verklaart wellicht de vrijheden, die hij zich later met het werk van Posidonius zou veroorloven.

Brussel

MARTIN VAN DEN BRUWAENE.

¹ Cfr. Tusc. II 61; Plin. N.H. VII 30, 112.

² Ad Att. 1, 2 (Juni 60): non modo non excitatum esse ad scribendum sed plane deterritum.

³ H. K. Schulte Orator, Frankfurt 1935 p. 93.

⁴ Ad Att. II 1, 2.

Het bericht van Livius over Cicero's dood

(fragment uit boek CXX)

M. Cicero sub adventum triumvirorum urbe cesserat pro certo habens, id quod erat, non magis Antonio eripi se quam Caesari Cassium et Brutum posse.

Primo in Tusculanum fugerat; inde transversis itineribus in Formianum, ut ab Caieta navem conscensurus, proficiscitur.

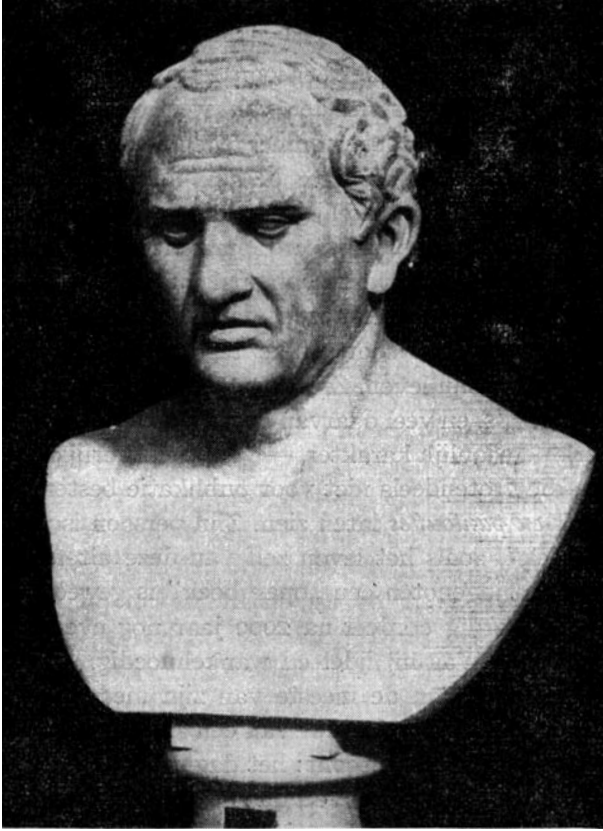
Unde aliquotiens in altum provectum cum modo venti adversi rettulissent, modo ipse iactationem navis, caeco volvente fluctu, pati non posset, taedium tandem eum et fugae et vitae cepit, regressusque ad superiorem villam, quae paulo plus mille passibus a mari abest, „Moriar”, inquit, „in patria saepe servata”.

Satis constat servos fortiter fideliterque paratos fuisse ad dimicandum; ipsum deponi lecticam et quietos pati quod sors iniqua cogeret iussisse. Prominenti ex lectica praebentique immotam cervicem caput praecisum est. Nec satis id stolidae crudelitati militum fuit: manus quoque, scripsisse aliquid in Antonium exprobrantes, praeciderunt. Ita relatam caput ad Antonium iussuque eius inter duas manus in rostris positum, ubi ille consul, ubi saepe consularis, ubi eo ipso anno adversus Antonium quanta nulla umquam humana vox cum admiratione eloquentiae auditus fuerat.

Vix attollentes prae lacrimis oculos homines intueri trucidata membra eius poterant.

Marcus Cicero had vlak vóór de komst van de driemannen de stad verlaten, daar hij er van overtuigd was (en zulks terecht) dat hij er evenmin in zou slagen zich aan de wraak van Antonius te onttrekken als het aan Cassius en Brutus zou gelukken zich uit de handen van Octavianus te redden.

Eerst was hij gevlucht naar zijn villa te Tusculum. Vandaar reisde hij langs een zigzag route naar zijn villa bij Formiae, met het plan om in de omtrek van Caieta sloop te gaan. Inderdaad koos hij daar enige malen zee, maar nu eens dwong tegenwind hem tot terugkeren, dan weer bleek hij niet in staat de wilde bewegingen van het door zeegang in den blinde rondgeslingerde schip te verdragen. Zodat hij tenslotte, vol afkeer niet alleen tegen de vlucht, maar ook tegen het verder leven, terugkeerde naar zijn op een heuvel gelegen en niet veel meer dan een mijl van de zee verwijderde villa. Hierbij sprak hij de woorden: „Laat mij sterven in mijn vaderland, dat ik zo vaak heb gered”. Het staat nagenoeg vast dat zijn trouwe slaven vastbesloten zijn geweest hem gewapenderhand te verdedigen, maar dat hij zelf hun heeft bevolen zijn draaistoel neer te zetten en berustend te aanvaarden hetgeen hem het noodlot onverdiend ging opleggen. Hij leunde voorover uit zijn draagstoel en hield onbewogen zijn nek voor aan zijn vervolgers, die

M. Tullius Cicero,
vroege copie naar eigentijds portret, thans in het Vaticaan.

hem het hoofd afhakten. In hun brute wreedheid volstonden de krijgsknechten daarmede niet: ook zijn handen, waaraan zij verweten iets dat tegen Antonius gericht was te hebben geschreven, hebben zij afgehouden. Dientengevolge is Cicero's hoofd aan Antonius gebracht en op diens bevel tussen zijn beide handen op het spreekgestoelte geplaatst, waarop hij zo dikwijls als consul en oud-consul, zelfs nog bij zijn aanval op Antonius in het jaar van zijn dood, door zijn toehoorders was aangehoord met een bewondering voor zijn welsprekendheid als nimmer aan een menselijke stem was ten deel gevallen. De omstanders, die hun blik op zijn verminkte ledematen richtten, waren nauwelijks tot kijken in staat wegens de tranen die hun in de ogen stroomden.

Vertaling van Jhr. Mr. W. A. BAUD.

Tweemaal Cicero

Het is des te gemakkelijker een oordeel over iemand of iets te vellen, naarmate men er minder van weet. Daarin is de oud-historicus ongetwijfeld in het voordeel tegenover zijn confraters der nieuwere geschiedenis. Naarmate X aan minder vereisten moet voldoen, is deze ook gemakkelijker te reconstrueren . . . Eigenlijk is er maar één antieke figuur. Cicero, omtrent wie wij even veel — en vaak zelfs meer — gegevens hebben als omtrent de grote figuren der moderne geschiedenis; en deze is dan ook de man over wie nog 2000 jaar na zijn dood soortgelijke tegenstrijdige beoordelingen bestaan als tijdens zijn leven. Zijn nagelaten werken beslaan enkele duizenden pagina's, en veel daarvan heeft een sterk autobiografisch, althans sterk persoonlijk karakter, — vooral natuurlijk het duizendtal brieven, die grotendeels niet voor publikatie bestemd waren en hun schrijver en *pantoufles* laten zien. Zijn persoon is voor ons dus een „open boek”, zoals het leven zelf van deze uiterst extraverte mens voor zijn tijdgenoten een „open boek” is geweest. Maar toch valt een rechtvaardig oordeel na 2000 jaar nog even moeilijk als in zijn eigen tijd. Was hij ijdel en wankelmoedig, of alleen maar eerlijker en directer dan de meeste van zijn medemensen? Soortgelijke vragen rijzen bij de lectuur van een ander werk, dat ons een mens in totale zelfexpressie toont: het dagboek van Samuel Pepys. De aanvankelijke afkeer tegen veel daarin doorziet men later als een gebrek aan eerlijkheid tegenover zichzelf. Per slot van rekening is zelfkennis het moeilijkst van alles, omdat men zichzelf het beste kent.

Het is niet mijn bedoeling hier in te gaan op de felle aanvallen, waaraan Cicero's karakter heeft blootgestaan in het geruchtmakende en gevaarlijke boek van Jérôme Carcopino, *Les secrets de la correspondance de Cicéron* (1947), een boek dat wel veel verontwaardiging onder de Ciceronianen heeft opgewekt, maar nog weinig concrete bestrijding heeft gevonden (ten onzent door Sprey, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 1951, en door mij, *Mnemosyne* 1953). Een voortdurende indirecte bestrijding is te vinden in het prachtige boek van Otto Seel, *Cicero* (1953). Liever echter wil ik teruggaan naar twee grote antieke autoriteiten op het gebied van redenaarskunst en geschiedschrijving, die Cicero zelf nog hebben meegemaakt en wier posthume, samenvattende oordeel over hem ons door een toeval bewaard is: Asinius Pollio en Titus Livius.

De Romeinen gaan door voor een volk, dat behalve grote staatslieden en juristen vooral ook grote redenaars heeft opgeleverd. Inderdaad kan men bijvoorbeeld uit de 1^e eeuw vóór en de 1e eeuw na Chr. direct een tiental bewaarde traktaten over redenaarskunst opsommen. Des te merkwaardiger is het meestal onvoldoende beseft feit, dat wij uit de gehele Romeinse Oudheid, indien wij het aparte genre der lofredes (*panegyrici*) buiten beschouwing laten, slechts redevoeringen van één enkele redenaar over hebben. Tegenover de bewaarde werken van niet minder dan tien Attische redenaars steekt dit wel heel schraal af, al wordt het enigszins goedgemaakt door de omstandigheid, dat wij van deze ene redenaar, Cicero, meer dan 50 grotere en kleinere redevoeringen hebben. Dit is vooral te danken aan het feit, dat men zijn grootheid als redenaar en stilist in de latere Oudheid nooit meer ernstig in twijfel heeft getrokken, hoewel zijn opvolgers wel geheel verschillend op het fenomeen Cicero hebben gereageerd. Wij zullen dit illustreren aan de gevallen van Livius en Asinius Pollio.

Livius was bij de moord op Cicero door de handlangers der Driemannen ongeveer 16 jaar oud. Hij is ons alleen bekend als geschiedschrijver, maar in de Oudheid las men ook zijn filosofische en retorische traktaten. Omtrent zijn stilistisch ideaal is ons de volgende uitspraak in een brief aan zijn zoon bekend: *legendos Demosthenem atque Ciceronem, tum ita ut quisque esset Demostheni et Ciceroni simillimus*, „dat D. en C. gelezen moesten worden (n.l. als voorbeelden), voorts elk naarmate hij het meest op D. en C. geleek”. De latere leraar in de retoriek Quintilianus, die deze woorden voor ons bewaard heeft (*Instit. orat.* 10, 1, 39), karakteriseert elders de stijl van Livius met de woorden *lactea ubertas*, „melken overvloed” (*I.O.* 10, 1, 32) en *mira iucunditas*, „wonderbaarlijke charme” (10, 1, 101). Een geheel ander geval is Asinius Pollio, staatsman, dichter, historicus, redenaar, en niets ontziend litterair criticus. Deze moet een onaangenaam, hooghartig en stroef, maar uiterst intelligent man geweest zijn, van wie wij echter helaas slechts enkele fragmenten over hebben. Zijn stijl wordt door Quintilianus gekarakteriseerd als volgt: *a nitore et iucunditate Ciceronis ita longe abest, ut videri possit saeculo prior*, „van de glans en de charme van Cicero is hij zo ver verwijderd, dat hij de indruk kan maken een eeuw eerder geleefd te hebben”, — en dat terwijl zijn litteraire productie grotendeels na Cicero's dood viel. Zijn zoon Asinius

Gallus schreef een boek, waarin hij de welsprekendheid van zijn vader met die van Cicero vergeleek, natuurlijk ten detrimente van de laatste. Over Pollio zelf horen we: *infestissimus fama Ciceronis semper permansit*, „hij is altijd een heftig bestrijder van Cicero's roem gebleven”.

Deze laatste mededeling wordt ons gedaan door Seneca „Rhetor”, de vader van de filosoof Seneca, en de schrijver van een der zonderlingste en merkwaardigste werken, die wij uit de Oudheid over hebben. Op hoge leeftijd heeft deze Spanjaard met een passie voor de retoriek en een fenomenaal geheugen ten grieve van zijn drie zoons — o.a. de filosoof — een aantal flitsen uit voordrachten van retoren (leraren in de retoriek) opgetekend, die hij in de loop van zijn lange leven had gehoord. Deze retoren gingen zich in de tijd van Augustus en daarna te buiten aan allerlei kunstige voordrachten over denkbeeldige en vaak absurde onderwerpen. Vooral Seneca's eigen inleidingen van litterair-critische aard verdienen meer aandacht, dan zij. gemeenlijk, ook van classici, krijgen. Twee geliefde onderwerpen waren *Cicero deliberat, an Antonium deprecetur*, „C. overlegt, of hij Antonius om genade moet smeken” (na zijn proscriptie en gevangenneming door de Driemannen), en *Deliberat Cicero, an scripta sua comburat prominente Antonio incolumitatem, si fecisset*, „C. overlegt, of hij zijn geschriften (speciaal natuurlijk de felle, tegen Antonius gerichte *Philippicae*) moet verbranden op de belofte van lijfsbehoud door Antonius, als hij dat zou doen”. Een aantal excerpten hierover wordt door Seneca in de 6^e en de 7^e *Suasoria* („raadgevende rede”) medegedeeld. Deze aan de recente geschiedenis ontleende thema's waren waarschijnlijk geïnspireerd op een beruchte passage uit een rede van Asinius Pollio (*Pro Lamia*), gehouden niet lang na Cicero's dood, waarin deze geïnsinueerd had, dat hij zijn heldendood op deze wijze zou hebben bezoedeld. Maar, voegt Seneca hieraan toe, in zijn ongeveer tien jaar later geschreven geschiedwerk heeft hij deze beschuldiging niet durven herhalen (*Suas.* 6, 14). Dit brengt Seneca ertoe — en we kunnen hem daarvoor niet dankbaar genoeg zijn — een aantal passages te citeren uit contemporaine, overigens verloren gegane historici, waarin het einde van Cicero wordt beschreven, o.a. stukken uit Asinius Pollio en uit het overigens verloren 120^e boek van Livius. Wij geven hier de beide „necrologieën” van een bewonderaar en van een vijand

van Cicero, zoals die door Seneca Rhetor aangehaald worden (resp. in *Suas.* 6, 24 en 22):

Asinius Pollio: „*Huius ergo viri tot tantisque operibus mansuris in omne aevum praedicare de ingenio atque industria supervacuum est. Natura autem atque fortuna pariter obsecuta est ei, si quidem facies decora ad senectutem prosperaque permansit valetudo; tum pax diutina, cuius instructus erat artibus, contigit; namque ad priscam severitatem iudiciis exactis maxima noxiorum multitudo provenit, quos obstrictos patrocínio incolumes plerosque habebat; iam felicissima consulatus ei sors petendi et gerendi, magno munere deum, consilio industriaque. Utinam moderatius secundas res et fortius adversas ferre potuisset! Namque utraque cum evererant ei, mutari eas non posse rebatur. Inde sunt invidiae tempestates coortae graves in eum certiorque inimicis aggrediendi fiducia; maiore enim simultates appetebat animo quam gerebat. Sed quando mortalium nulli virtus perfecta contigit, qua maior pars vitae atque ingenii stetit, ea iudicandum de homine est. Atque ego ne miserandi quidem exitus eum fuisse iudicarem, nisi ipse tam miseram mortem putasset*”. — „Over het talent en de activiteiten van de auteur van zovele grote werken, die altijd levend zullen blijven, de loftrompet te steken is eigenlijk overbodig. De natuur en de fortuin zijn hem gelijkelijk ter wille geweest, daar immers tot op hoge leeftijd zijn schone gelaatstrekken en zijn goede gezondheid onaangetast zijn gebleven; voorts viel hem ook een langdurige vredestoestdmi, waarvoor hij de kwaliteiten bezat, ten deel; immers in een tijd dat de rechtspraak nog met traditionele gestrengheid uitgeoefend werd, was er een groot aantal schuldigen voorhanden, die hij onder de bescherming van zijn advocatuur voor veroordeling wist te bewaren en aan zich bond; wel een zeer gelukkig lot bestierde zijn kandidatuur naar het consulaat, en ook de uitoefening daarvan — dank zij een gave der goden — met beleid en voortvarendheid. Het ware te wensen, dat hij zich gematigder betoond had in voorspoed en flinker in tegenspoed! Want in beide omstandigheden verkeerde hij in de mening, dat zij eeuwig zouden duren. Daardoor zijn er stormen van haat tegen hem opgestoken en vielen zijn tegenstanders hem met meer zelfvertrouwen aan; want hij toonde meer moed in het opwekken van vijandschap, dan dat hij zich daarin gedroeg. Maar aangezien geen enkel mens de volmaaktheid deelachtig is, moet over iemand geoordeeld worden naar die kant van zijn leven en zijn geest, die hij

het meest heeft getoond. En ik voor mij zou zelfs zijn levenseinde niet bejammerenswaardig achten, als hij zelf de dood niet zo jammerlijk gevonden had”.

Titus Livius: „*Vixit tres et sexaginta annos, ut, si vis afuisset, ne immatura quidem mors videri possit. Ingenium et operibus et praemiis operum felix, ipse fortunae diu prosperae; sed in longo tenore felicitatis magnis interim ictus vulneribus, exilio, ruina partium pro quibus steterat, filiae morte, exitu tam tristi atque acerbo, omnium adversorum nihil ut viro dignum erat tulit praeter mortem, quae vere aestimanti minus indigna videri potuit, quod a victore inimico nihil crudelius passus erat quam quod eiusdem fortunae compos victo fecisset. Si quis tamen virtutibus vitia pensarit, vir magnus ac memorabilis fuit et in cuius laudes exsequendas Cicerone laudatore opus fuerit*”. — „Hij is 66 jaar oud geworden, zodat zijn dood, als deze niet gewelddadig geweest was, niet eens voortijdig zou kunnen schijnen. Zijn talenten openbaarden zich rijkelijk in zijn daden, en werden de beloningen daarvoor al even rijkelijk deelachtig, zelf genoot hij langdurige voorspoed; maar bij deze lang aanhoudende voorspoed toch getroffen door zware slagen — verbanning, de instorting van de partij waarvoor hij op de bres gestaan had, de dood van zijn dochter, een zo jammerlijk en wreed levenseinde — droeg hij geen enkele van al zijn tegenslagen zoals een man betaamde, behalve zijn dood; wel kon deze, wanneer men hem eerlijk beschouwde, minder onwaardig lijken, omdat hij van de kant van zijn triomferende vijand niets wreders onderging dan wat hij zelf in deze omstandigheden aan een overwonnen Antonius zou hebben aangedaan. Als men echter zijn deugden tegen zijn gebreken afweegt, was hij stellig een groot en gedenkwaardig man, een man voor de verkondiging van wiens lof een Cicero als lof redenaar van node ware”.

Wanneer we deze beide stukken eerst even stilistisch beschouwen, dan valt het op, dat van het stuk van Pollio, met alle eigenzinnigheid van zijn springerige woordvolgorde (*compositio salebrosa*, zegt de jonge Seneca in *Epist.* 100, 7), een eigenaardige kracht uitgaat, en dat het „persoonlijkheid” bezit. De oude Seneca getuigt zelf, dat het het best gestileerde stuk uit Pollio’s geschiedwerk was, en brengt dit, psychologisch niet onaardig, in verband met Pollio’s verhouding tot zijn grote stilistische rivaal. Wij weten, dat Pollio een grote afkeer had van poëtisch woordgebruik en beeldspraak (A. Gellius, *N. A.* 10, 28); des te meer valt het op, dat hij in bovenstaand stuk

spreekt over *invidiae tempestates*, „stormen van haat”, totdat wij ons realiseren, dat Pollio hier een woord citeert uit Cicero zelf, en wel uit zijn beroemde 1^e Catilinarische rede: *video . . . quanta tempestas invidiae nobis . . . impendeat* (22). Dergelijke toespelingen zullen we nog meer ontmoeten. Tegenover de stilistische geladenheid van Pollio schijnt Livius zich in zijn eenvoudiger gestelde necrologie een zekere reserve op te leggen; in zijn slotwoord doet hij trouwens openlijk afstand van iedere rivaliteit met zijn held. Overigens: als deze slotwoorden bij een Pollio of een Tacitus gestaan zouden hebben, zouden wij alle reden gehad hebben een adder onder het gras te vermoeden; Cicero verkondigde immers zo graag zijn eigen roem! Aan Livius echter zijn dergelijke innuendo's geheel vreemd, en oprechtheid (*candor*) wordt vaak als zijn voornaamste eigenschap als historicus genoemd.

Alvorens wij de inhoud van de beide stukken nader bezien, kunnen wij letten op het oordeel van Seneca Rhetor zelf. Over dat van Pollio zegt hij *testimonium quamvis invitus plenum ei reddidit*, „hoewel *à contre coeur*, heeft hij hem toch in zijn getuigenis recht doen wedervaren”. Van Livius heet het *ut est natura candidissimum omnium magnorum ingeniorum aestimator T. Livius, plenissimum Ciceroni testimonium reddidit*, „een van nature zuiver en eerlijk beoordelaar als hij is, heeft Livius Cicero een getuigenis gegeven, dat hem in alle opzichten recht doet wedervaren”. Het is zeer opmerkelijk, dat Seneca dus tussen beide beoordelingen alleen een gradueel verschil ziet, maar dat hij wel een principieel verschil constateert tussen de personen der beoordelaars en hun benaderingswijze tegenover Cicero.

Hieraan valt nog wel het een en ander toe te voegen. Om te beginnen zou ik willen opmerken, dat Livius in zijn beoordeling bijna van zin tot zin blijkt geeft rekening te houden met wat Pollio ongeveer 45 jaar eerder over Cicero te zeggen had. Door deze opmerkenswaardige omstandigheid lenen beide stukken zich dan ook voortreffelijk voor een subtielere, puntsgewijze vergelijking. Beide beginnen over Cicero's voorspoedige carrière, maar Livius legt veel meer nadruk op de schaduwen, die toch ook over zijn leven gelegen hebben, terwijl hij bij Pollio vooral een gelukskind lijkt. Pollio bekritiseert zijn gedrag in voor- en tegenspoed, waarbij hij lijkt te zinspelen op Cicero's eigen uitspraak in *De officiis* 1, 90 *ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est*, „het is

evenzeer een gebrek aan karaktervastheid om zielen tegenspoed als ook in voorspoed op onbeheerste wijze te gedragen". Livius, corrigeert het oordeel van Pollio in zoverre, dat hij alleen afkeuring heeft voor Cicero's gedrag in tegenspoed, waarbij we b. v. kunnen denken aan zijn beslist pathologische wanhoopsuitbarstingen en wankelmoedigheid in de tijd van het uitbreken van de burgeroorlog tussen Caesar en Pompeius (zie de teksten door mij verzameld, in liët deeltje *Rubico* van de *Redux*-serie). Gesupprimeerd wordt bij hem ook Pollio's insinuatie, dat Cicero gesteund werd door vele cliënten van dubieuze aard (*noxiorum*); overigens' had Cicero zelf in *De officiis* betoogd, dat het een daad van *humanitas* is ook schuldigen te verdedigen (2, 51). Over Cicero's gedrag in het aangezicht van de dood oordelen beiden duidelijk verschillend. Pollio suggereert ook zonder zijn vroegere insinuatie weer op te vatten, dat Cicero bang was voor de dood en daardoor zijn laatste kans op heroïsme onherroepelijk verspeeld heeft. Hier zit stellig *in cauda venenum*, en zijn woorden *nisi ipse tam miseram mortem putasset* hebben een extra pointe daar Cicero over zichzelf in zijn 4^e Catilinarische rede verklaard had *nec enim turpis mors forti viro potest accidere, neque immatura consulari* (verg. het begin van Livius), *nec misera sapienti*, „niet kan de dood een dapper man schandelijk treffen, niet een oud-consul vroegtijdig, niet een wijs man jammerlijk”.

Het venijnige slotwoord van Pollio schijnt later een zekere vogue gekend te hebben. Het is waarschijnlijk de bron van Vergilius, die meer met Pollio dan met Cicero ophad, en die in *Aeneis* 12, 648 Turnus laat zeggen *usque adeone mori miserum est*; „is sterven dan zó jammerlijk?” Dit vers werd later door een pretoriaan aan de voor de dood terugdeinzende Nero toegevoegd (Suetonius, *Nero* 47, 2). De historicus Velleius Paterculus keert in zijn declamatorische necrologie de pointe tegen de moordenaar: *rapuisti tu M. Ciceroni . . . vitam miseriorem te principe quam sub te triumviro mortem*, „gij, Antonius, hebt Cicero ontnomen een leven, jammerlijker onder U als staatsleider, dan de dood onder U als Drieman!” (2,66).

Op minder gekunstelde wijze dan Velleius keert Livius zich tegen Pollio, waar het Cicero's morele moed in het aangezicht van de gewelddadige dood betreft; deze althans droeg Cicero, zegt hij, als een man. De eerlijkheid (*candor!*) gebiedt Livius echter daaraan toe te voegen, „dat ..Antonius uit Cicero's handen geen beter lot

verkregen zou hebben, als de rollen omgedraaid waren; hij denkt daarbij waarschijnlijk aan de terechtstelling der Catilinariërs — een daad van dubieuze legitimiteit —, en aan de haat, die spreekt uit de *Philippicae*.

In één opzicht zijn Livius en Pollio het echter eens: dat het uiteindelijk oordeel over Cicero positief moet uitvallen, en dat zijn minder goede eigenschappen ruimschoots worden gecompenseerd door zijn vele voortreffelijkheden. Ik geloof dat wij na 2000 jaar nog veel van deze merkwaardige testimonia kunnen leren. Ieder modern beoordelaar heeft de plicht zich van een definitief vonnis over Cicero te onthouden, alvorens hij deze twee stukken van tijdgenoten op zich heeft laten inwerken, en de afgewogen rechtvaardigheid van Livius, zijn bewonderaar, maar misschien nog meer de afgewogen lof van Pollio, zijn vijand, heeft geapprecieerd. Het rijnt twee *documenta humanitatis*, indirect, en misschien ook wel direct, geïnspireerd door Cicero, *vir humanus ut qui maxime*, — een man „wie niets menselijks vreemd was”, maar die ook, in de oorspronkelijke zin van dit veel misbruikte citaat, *humani nihil alienum a se putabat*, „zich bij al wat een mens raakte betrokken voelde”.

Amsterdam.

A. D. LEEMAN.

M. Tullius Cicero als advocaat en jurist

De ons van Cicero bewaarde pleidooien leveren het overtuigend bewijs, dat hij een groot advocaat is geweest. Of hij ook een jurist was in de zin, welke wij daaraan thans geven, is voor twijfel vatbaar. In zijn tijd werden de advocaten (oratores) vrij scherp onderscheiden van de iurisconsulti; de eersten beoefenden de gerechtelijke welsprekendheid volgens vrij strikte aan de griekse rhetorica ontleende regels; de laatsten legden zich vrijwel uitsluitend toe op de studie van het recht en verleenden hulp, waar meer dan elementaire kennis van het recht vereist was, voornamelijk door hun adviezen (responsa). Cicero zou trouwens zelf niet tot deze laatste categorie willen gerekend worden. Verschillende plaatsen in zijn werken geven blijk van een zekere hooghartigheid tegenover de iurisconsulti in het algemeen; hij beschouwde de rechtswetenschap in vergelijking met de rhetorica als een „secunda ars”, welke slechts beoefend werd door hen, die de gave misten om een orator te

worden¹. Omgekeerd waren de iurisconsulti zich wel bewust, dat het bijeenzoeken en rangschikken en versieren van de feiten en het overtuigend voordragen daarvan ten overstaaan van de rechter de specifieke taak van de oratores was. Cicero deelt ons in zijn *Topica* (51) een zegswijze van een bekende jurist uit zijn tijd, Aquilius Gallus, mede, waardoor dit op treffende wijze wordt geïllustreerd: tegenover het verzoek vorenbedoelde specifieke taak der oratores ook op zich te nemen placht deze te antwoorden: „*nihil hoc ad nos; ad Ciceronem*”.

Een en ander neemt niet weg, dat ook de oratores een zekere juridische opleiding genoten; geheel zonder rechtskennis zou het onmogelijk, althans hachelijk zijn geweest een behoorlijk pleidooi te houden in zaken van enig juridisch gewicht; in moeilijke of weinig voorkomende rechtskwesties lieten zij zich door de iurisconsulti voorlichten. Van Cicero zelf is ons een levendige schildering bewaard hoe het nodige elementair onderwijs in het recht in zijn dagen werd gegeven. Hij verhaalt ons dat hij na het aannemen van de toga virilis door zijn vader naar Quintus Mucius Scaevola, de augur en consul in 117 v. Chr., werd geleid „om voorzover zulks mogelijk en welvoeglijk was nimmer van de zijde van deze bejaarde man te wijken”; een beperkt aantal leerlingen zat in een halve cirkel om hun leermeester; er vond een bezadigde discussie over juridische onderwerpen plaats en Cicero trachtte daar tal van kernachtige en treffende uitspraken omtrent het recht in zijn geheugen te prenten². Na de dood van de augur ging hij in de leer bij niemand minder dan de beroemde pontifex maximus en consul in 95 v. Chr., Q. M. Scaevola, stammend uit hetzelfde geslacht als de vorige. Behalve over dit blijkbaar mondeling onderricht zijn we ook enigszins ingelicht omtrent het studie-materiaal, dat daarnaast door de leerlingen werd gebruikt. Cicero zelf vermeldt een elementair leerboekje, een soort inleiding tot het burgerlijk recht of pocket-boekje nl. een werkje van M. Iunius Brutus, geheten *De Iure Civili*, waarin in de drie eerste boeken in dialoogvorm de elementaire rechtskennis werd uiteengezet en waarvan de vier laatste boeken *responsa*, dus gegeven juridische adviezen bevatten. De dialoogvorm was toen voor soortgelijke verhandelingen op ander gebied ook zeer gebruikelijk, getuige de *Partitiones oratoriae* van Cicero, welke een inleiding in

¹ Vgl. Brutus. 151; pro Murena, 29 ss.; Orator, 141; De Officiis L. II, 65 ss.

² De Amicitia, i e.v.

de welsprekendheid gaven. Helaas is ons de inhoud van Brutus' werkje niet bekend; we kennen de beginwoorden van de eerste drie boeken door de redevoering van Cicero pro A. Cluentio; typerend voor de verbreiding van dit boekje lijkt het feit dat Cicero daarover bij voormeld pleidooi de rechters toevoegt: „quae vobis nota esse arbitror”¹. Beroemd is ook het grote werk van de laatste zo juist genoemde leermeester van Cicero, den pontifex maximus Scaevola, *Ius civile* geheten; het was het eerste grote romeinse werk over het geldende recht in systematische vorm uiteengezet. Op dit werk berust voor een groot deel de latere romeinse rechtswetenschap en de indeling van het burgerlijk recht in personenrecht, zakenrecht, verbintenissenrecht en erfrecht alsmede tal van onderscheidingen bij ieder van deze rechtsstoffen; deze systematische indeling is nog steeds de basis van het nederlandse en tal van buitenlandse wetboeken van burgerlijk recht. Een andere vraag is of Cicero ook van dit werk op grondige wijze kennis heeft genomen. In het eerste boek van zijn *De Oratore* vinden we een debat tussen voornoemde augur Q. M. Scaevola en de twee befaamde redenaars L. Crassus en M. Antonius over de vraag of de studie van het recht een deel behoorde te vormen van de opleiding van de advocaat². Antonius beantwoordt deze vraag beslist ontkennend; Scaevola merkt zijnerzijds schamper op dat hij Int fraaie meubilair der rechtswetenschap nooit onder de inventaris van advocaten heeft gezien! Dit maakt het weinig waarschijnlijk dat Cicero die gedegen rechtskennis zou hebben bezeten.

Zoals we reeds zeiden, moesten de advocaten dus voor diepere en meer gespecialiseerde kennis van het recht te rade gaan bij de *iuriscüiisulti*. Aan Cicero's *De Oratore* danken we weder een beschrijving hoe dit in zijn werk ging: de advocaat Crassus vertelt daar dat de *iurisconsultus* M^o Manilius zijn adviezen tijdens zijn wandelingen over het Forum gaf³. Ien van de vermaard geworden adviezen van de pontifex Scaevola is ons overgeleverd: iemand wilde een legaat vermaken aan een zekere Titius onder de voorwaarde, dat deze het Capitool niet zou bestijgen; Titius kan daaruit echter nooit een recht verkrijgen, omdat hij dan tot zijn dood zal moeten wachten! Scaevola nu gaf het advies dat dit legaat aan

¹ Pro A. Cluentio, 141.

² De Oratore L. I, 165 ss.

³ L. III, 133

Titius zou worden vermaakt onder de voorwaarde dat hij het moest teruggeven indien hij het Capitool zou hebben bestegen. Uit de literaire nalatenschap van Cicero blijkt alweer dat hijzelf als advocaat dergelijke adviezen heeft gevraagd: in een erfeniskwestie van zijn vriend P. Silius vraagt hij achtereenvolgens advies aan de bekende juristen Trebatius, Servius Sulpicius en Ofilius¹. Cicero scheidt er soms in zijn brieven kennelijk plezier in de ook thans nog typische stijl van de juristen, nl. het doen van beroep op de mening van collega's, na te bootsen; zo raadt hij de zo juist vermelde jurist Trebatius toch de gelegenheid niet te missen de vriendschap van Julius Caesar te verkrijgen en hij vervolgt dan: *hoc — quem ad modum vos scribere soletis in vestris libris — idem Q. Cornelio videbatur*"².

In één opzicht echter was Cicero de meesten van deze iurisconsulten de baas. We zagen reeds dat in zijn tijd de beoefening van het recht gesystematiseerd begon te worden; de afzonderlijke gevallen worden onder soorten gerangschikt en daaruit worden weer algemene regels getrokken. De oratores, waarvan de besten zoals Cicero zelf een wijsgerige opleiding hadden genoten, hielden zich ook bezig met wijsgerige beschouwingen welke zich niet onmiddellijk bewogen op het terrein van het praktische recht met name met de enigszins speculatieve tegenstellingen tussen *ius scriptum* en *ius non scriptum*, tussen *ius* en *aequitas*, tussen *verba* en *voluntas* of *mens*. Dit geldt voor de tijd van Cicero; bedoelde aanvankelijk aan de wijsbegeerte ontleende tegenstellingen werden later ook door de juristen overgenomen en praktisch toegepast. evenals dit in ons huidige rechtsleven het geval is. Cicero vertelt ons hoe de jonge knapen in zijn tijd bij het onderwijs, waar ook de elementen van de welsprekendheid werden onderwezen, reeds leerden discussiëren over de billijkheid tegenover het geschreven recht³; dergelijke tegenstellingen behoorden ook tot de gelief-

¹ Ep. ad Pam. L. VII, 21.

² Ep. ad Fam. L. VII, 17, 3.

³ De Oratore L. I, 244: *pueri apud magistros exercentur omnes cum . . . alias scriptum alias aequitatem defendere docentur*; *ibid.* 240: *multaque pro aequitate contra ius dicere*; in De Officiis, L. III, 67 stelt hij Crassus die „*ius arguebat*” tegenover Antonius, die het opnam voor de *aequitas*. Men deijke daarbij aan de omschrijving van Aristoteles van de billijkheid als een correctie van de wet daar waar deze ten gevolge van haar algemeenheid te kort schiet (*Ethica Nicomachea*, 1137 a en b). Over dit alles vergelijk men

koosde „topoi” der rhetorenscholen, maar dan natuurlijk op hoger niveau. We zullen straks daarvan een voorbeeld zien bij Cicero in zijn pleidooi voor A. Caecina, maar reeds thans wil ik een beroemd geval vermelden nl. de zogenaamde *causa Curiana*, welke Cicero ook in zijn *pro Caecina* citeert¹: een vader in spe stelde in de hoop op de geboorte van een zoon bij testament deze tot erfgenaam aan, en voor geval deze zoon zou sterven, alvorens hij pubes was geworden, in diens plaats een zekere Curius; er wordt echter geen zoon geboren; Curius eist na het overlijden van de gedesillusioneerde vader de erfenis op, ofschoon de zoon niet is gestorven, immers nooit geboren is; de vermaarde advocaat Crassus verdedigde het standpunt van Curius en heeft — steunend op het argument dat de *bedoeling* van de erflater toch moet zijn geweest Curius ook te laten erven indien er geen zoon werd geboren — de zaak gewonnen en zulks ondanks dat hij een formidabele tegenstander had in de meer genoemde jongere Scaevola. Hier stond dus de letterlijke tekst van het testament tegenover de bedoeling (*voluntas, mens*) van de erflater.

Ik stel mij thans voor een en ander van het boven meegedeelde te illustreren met een der fraaiste en best bewaarde civielrechtelijke pleidooien van Cicero: de rede *pro Caecina*.

Aangenomen wordt dat dit pleidooi is gehouden omstreeks het jaar 68 v. Chr., derhalve toen Cicero ongeveer 38 jaar oud was en omstreeks de tijd dat hij als *aedilis curulis* fungeerde. Cicero's cliënt, A. Caecina, behoorde tot een oude etruskische familie uit Volaterrae, nu Volterra in Toscane tussen Pisa en Siena, de grootste der twaalf antieke etruskische bondssteden, thans nog majestueus op een hoogte gelegen². Uit de correspondentie van Cicero blijkt, dat hij zeer gelieerd was met de vader van Caecina en hem voor een verdienstelijk man hield o. m. als schrijver van een

ook Fritz Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1953 blz. 38 e.v. en Dr. K. Sprey, *Marcus Tullius Cicero*, Amsterdam 1938, blz. 3 e.v., 33 e.v. en 48 e.v.

1 *Pro Caecina*, 53; *De Oratore* I, 180, 242 e.v.; *Topica*, 44.

2 De etruskische naam voor Caecina is Ceicna; tegenwoordig is er nog een stadje en riviertje ten westen van Volterra, welke beiden de naam Cecina dragen; in 1739 heeft men te Volterra een zeer oud etruskisch graf van de familie Caecina gevonden (vgl. George Dennis. *The Cities and Cemeteries of Etruria*, Dl. II, pp. 152 en 185); een Caecina, prefect in Rome in 414 n. Chr., bezat een villa te Volterra.

boek over goddelijke ingeving (*divinatio* of *disciplina etrusca*)¹; ook voor de zoon had Cicero grote genegenheid; hij prijst hem om zijn welsprekendheid en studiezin².

De aanleiding tot het proces was — zeer verkort en vereenvoudigd — het navolgende: *Cesennia*, de vrouw van onze *Caecina*, wenste een stuk grond te kopen, dat zij uit een erfenis in vruchtgebruik had en dat dicht bij een ander stuk, dat zij reeds in eigendom bezat, lag. Zij belastte de makelaar *Aebutius* met de aankoop; deze kocht, volgens zijn beweren, het land voor zich zelf, volgens Cicero echter voor *Cesennia* en met haar geld; na vier jaar stierf *Cesennia* en liet haar man, onze *Caecina*, en voor een veel kleiner gedeelte ook *Aebutius*, die zij altijd vertrouwd had, als haar erfgenamen achter. Ter gelegenheid van de verdeling van de erfenis van *Cesennia* wierp *Aebutius* het masker af en toen ontbrandde de strijd tussen *Caecina* en *Aebutius* over bedoeld stuk land. Toen *Caecina* op zekere dag dit perceel wilde betreden verhinderde *Aebutius* hem dit, bijgestaan door een gewapende bende, en hij bedreigde *Caecina* zelfs met de dood. Ten slofte werd de tussenkomst van de praetor te Rome ingeroepen en deze gaf een zogenaamd *interdictum possessorium*, blijkbaar omdat partijen het niet op een strijd om het eigendomsrecht, dat dubieus was, maar op het enkel bezit wilden laten aankomen (*pro Caecina* 10-23). De inhoud van het gebod van de praetor aan *Aebutius* luidde als volgt: UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS ILLUM (d.i. *Caecina*) AUT FAMILIAM AUT PROCURATOREM ILLIUS (id.) VI HOMINIBUS COACTIS ARMATISVE DEIECISTI: EO RESTITUAS. Deze ordonnantie was in zoverre voorwaardelijk, dat zij eerst effect kon verkrijgen indien en nadat de met dit soort van zaken belaste rechtbank te Rome — de *recuperatores* — feitelijk had vastgesteld, dat *Caecina* op de voren omschreven gewelddadige wijze door *Aebutius* en/of zijn aanhang van bedoeld stuk land was „af gesmeten”. *Aebutius* werd verdedigd door de even beroemde advocaat *C. Piso* uit een vermaard geslacht, die kort daarna consul is geworden.

Alvorens de wederzijds namens de partijen aangevoerde argu-

¹ Ep. ad Fam. VI, 6, 3.

² Cfr. Ep. ad Fam. VI, 9, 1 en de inleiding bij de uitgave van de onderhavige redevoering in de Collection des Universités de France, Cicéron, Discours, T. VII, 1950, blz. 59 e. v.

menten te bespreken moge ik U eerst voeren naar de plaats waar het bewuste land was gelegen en waar Caecina zo onheus werd behandeld. Zij is ons uit Cicero's pleidooi nauwkeurig bekend; zij lag onder het castellum Axiae; Caecina had zich vóórdat de bovenvermelde *deiectio* plaats vond Haar dit castellum begeven en vernam daar, dat de gewapende bende van Aebutius hem beneden opwachtte; Aebutius kwam daarop zelf naar het castellum en kondigde hem dit ook aan; Caecina wilde met de zijnen nog een poging wagen om het land niettemin te betreden (*pro Caecina*, 20); zij gaan dan naar beneden: de castello descendunt, in fundum proficiscuntur (*ibid.* 23); eerst werd hun de toegang tot de naaste omgeving door Aebutius en zijn mannen versperd; toen poogde Caecina langs een andere kant het bestreden gebied te bereiken, daar waar een rij olijfbomen de uiterste grens aangaf: (*ubi*) *fundi extremam partem oleae directo ordine definiunt*. Caecina heeft, volgens Cicero, deze grens nog overschreden maar heeft het toch „raadzaam” geacht de aftocht te blazen (*ibid.* 22).

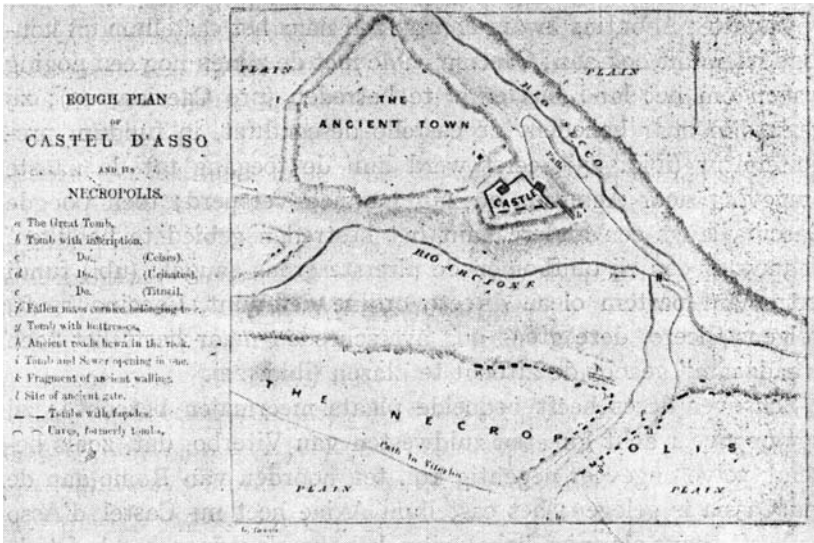
Schrijver dezes heeft bedoelde plaats meermalen bezocht¹; zij ligt ongeveer acht km. ten zuidwesten van Viterbo, dat, zoals bekend, zelve ongeveer negentig km. ten noorden van Rome aan de *via Cassia* is gelegen; het castellum Axiae heet nu Castel d'Asso en heeft thans als enige bebouwing, behalve de ruïnes, een hofstede met bijgebouwen. Na vanaf Viterbo over twee km. een vrij goede weg, welke o.m. leidt naar de beroemde etruskische steden *Tuscania* en *Tarquinia* in de omgeving, te hebben gevolgd, komt men aan de befaamde hete zwavelbron, de *Bulicame*, welke een open en ondanks de temperatuur zeer verkwikkend zwembad voedt en door Dante is bezongen; de courtisanes van Viterbo werden in de middeleeuwen nit de openbare wasgelegheden lieden dier stad geweerd en mochten zich slechts in bedoelde piscine baden². Dan gaan we verder naar het westen langs een slechte, smalle, steenachtige weg³ over een heide-achtige eenzame vlakte met links van ons het machtige *Ciminusgebergte*, totdat we na ongeveer zes km. plotseling in

¹ Hij denkt hierbij dankbaar aan de voorbereidende hulp voor zijn tocht verleend door haar, die hij *Phaëthousa* noemt, *Helios'* stralende dochter, die gedragen door machtige zilveren vogels langs het uitspansel snelt.

² *Inferno*, XIV, 79—81.

³ De weg is, zij het met enige moeite, wel te berijden met een kleine doch sterke wagen; voor een bepaald merk kan geen reclame gemaakt worden: *sapienti sat*.

een ravijn de eerste etrusksche graven van de necropolis van castellum Axiae ontdekken en, verder doorlopend, een vallei voor ons zien met tegenover ons overblijfselen van de oude burcht van het castellum en het kleine plateau, waar eertijds de zeker niet talrijke bevolking woonde (vgl. afb. 1 en 2).

Afb. 1. Plattegrond van Castel d'Asso met necropolis.

Af b. 2. Castel d'Asso gezien vanaf de necropolis.

De gehele vallei met omgeving maakt een overweldigende indruk mede dóór de volstrekte eenzaamheid en stilte. Cicero zegt in zijn pleidooi voor Caecina: in agro locisque desertis (pro Caecina 1.). Ik moge hier invoegen, wat de archaeoloog George Dennis, aan wiens voormeld boek ook de zo juist bedoelde afbeeldingen zijn ontleend, daarover in dichterlijke bewoordingen schrijft:

Such a scene is well calculated to produce an impression on a sensitive mind, especially on one to whom an Etruscan necropolis is a novel spectacle. The solemnity of the site — the burial-place of long-past generations, of a people of mysterious origin and undetermined antiquity — their empty sepulchres yawning at our feet, yet their monuments still standing in eternal memorial of their extinct civilisation, and their epitaphs mocking their dust that has long ago been trampled under foot or scattered to the winds — all this cannot fail to excite reflection. Then the loneliness, seclusion, and utter stillness of the scene — the absence of all habitation — nothing but the ruined and picturesque castle on the opposite precipice, and the grand dark mass of the Ciminian, looking down on the glen — tend to make this more imposing than other Etruscan cemeteries which are in the immediate neighbourhood of modern habitations¹.

Merkwaardig in verband met de boven eerst geciteerde plaats-aanduiding in Cicero's pleidooi is, dat het castellum inderdaad hoger ligt dan de omgeving en dat er in de afdalende omgeving nog steeds rijen zilvergrijze olijfbomen staan: orcline directo (vgl. afb. 3; afb. 4 is eveneens door schrijver dezes genomen, op de plaats van de oude bebouwing, waar nu een hoeve ligt).

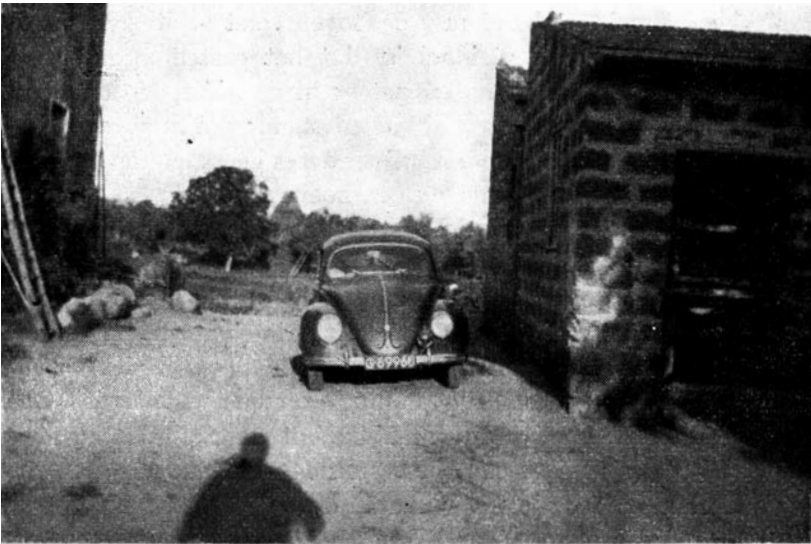
Na het toneel van de feitelijke strijd tussen partijen enigszins te hebben verkend gaan we over tot de bepaling van haar wederzijdse stellingen. Piso stelde zieli voor zijn cliënt op het standpunt dat de feitelijke voorwaarde voor de effectuering van de boven aangehaalde ordonnantie (interdictum) van de praetor niet vervuld was; gij, Caecina, aldus zijn stelling, zijt niet „deiectus” doch slechts „prohibitus”; zijn tweede argument was: gij, Caecina, hebt nimmer het bezit gehad van het bestreden stuk land, hetgeen toch noodzakelijk is, wil de ordonnantie effect sorteren; een laatste argument is van geheel andere orde: liet bestreed dat Caecina dit land van zijn echtgenote had kunnen erven, omdat indertijd het burgerrecht door een op voorstel van Sulla aangenomen wet² aan

¹ A.w. blz. 178/9.

² Zie over het totstandkomen en de nadere inhoud van deze wet: Cicero, Pro Domo, 79.

Afb. 3. Olijfbomen op de helling van Castel d'Asso.

Afb. 4. Bewoond gedeelte van het castellum.

alle burgers van Volaterrae was ontnomen en daarmee het recht om te erven, daar zij de zijde van Marius hadden gekozen.

Wat heeft Cicero daartegen voor zijn cliënt aan te voeren? Het is niet doenlijk in kort bestek op alle argumenten van zijn pleidooi

in te gaan; ik zal slechts die bespreken, welke de burger en de jurist ook in onze tijd nog kunnen interesseren.

Wat betreft het eerste punt betoogt Cicero, dat de stelling van zijn tegenpartij op een spel met woorden berust; de bedoeling van het interdict is herstel in het bezit te verlenen en het is dan zakelijk onverschillig of de klager uit dat bezit is gezet dan wel verhinderd is het te betreden; Cicero pleit hier dus duidelijk voor de bedoeling der wet boven haar woorden (*mens* of *voluntas legis* tegenover de *verba legis*; vgl. het boven hierover gezegde); hij acht het onbestaanbaar dat er in het recht van een geordende staat geen redres zou zijn tegen een gedrag als dat van Aebutius c.s. (*pro Caec. 34 t/m 40*); *cum voluntas et consilium et sententia interdicti intelligatur, impudentiam summam aut stultitiam singularem putabimus in verborum errore versari* (*ibid. 50*); is er wel een wettelijk voorschrift of burgerrechtelijke akte, welke staande kan blijven, *si ad rem deflectere velimus, consilium autem eorum qui scripserunt et rationem et auctoritatem relinquamus?* We zouden elkaar zelfs in het dagelijks leven niet meer kunnen verstaan, indien we alleen op de woorden afgingen! (*ibid. 51 en 52*); Cicero haalt dan verder de *causa Curiana* aan (*ibid. 52*) en blijft maar hameren op de *aequitas* en de bedoeling tegenover de woorden (*ibid. 57 en 58*): *scriptum sequi calumniatoris esse, bonique iudicis voluntatem scriptoris . . . defendere* (*ibid. 65*); *rem et sententiam et aequitatem plurimum valere oportere, libidinis verbo ac littera ius omne torqueri* (*ibid. 77*); hij prijst de jurist, *qui iuris civilis rationem nunquam ab aequitate seiunxerit* (*ibid. 78*).

Dan neemt Cicero's betoog plotseling een verrassende wending als hij mededeelt dat ook hij een *iurisconsultus* lieft geraadpleegd die hem gelijk heeft gegeven, zelfs indien slechts op de letter van het interdict wordt gelet; dit advies luidde als volgt: al is Caecina niet uit de plaats waarheen hij wilde gaan „*deiectus*”, hij is in ieder geval „*deiectus*” van de plaats, waarvandaan hij „*deiectus*” is! Het interdict zegt immers: *unde tu deiecisti eo restituas*, zonder verdere plaatsbepaling. Cicero blijft niettemin in zoverre consequent, dat hij zijn afkeer van een dergelijke interpretatie-methode betuigt en hij zegt daartoe te worden gedwongen door de overeenkomstige houding van zijn tegenstander (*ibid. 80 t/m 89*).

Op het tweede argument van Piso antwoordt Cicero, dat het interdict geen melding van *possessio* maakt in tegenstelling tot het

interdictum retinendae possessionis, dat in beginsel diende om de klager te handhaven in zijn bezit, dat hem nog niet was ontnomen. Dit is ongetwijfeld het zwakke punt in Cicero's pleidooi. Wil er immers van herstel sprake zijn, dan zal er toch eerst een enigszins vaste verhouding van de klager tot het perceel moeten zijn geweest.

Het laatste argument van Aebutius' advocaat is eerder van staatsrechtelijke aard. Cicero beantwoordt het vooreerst niet de opmerking, dat aan bedoelde wet de *clausule* was verbonden, dat zij nietig zou zijn in zoverre zij afweek van het bestaande recht; naar geldend romeins recht kon iemand de vrijheid of het burgerrecht niet verliezen anders dan ten gevolge van vrijwillige afstand of niet-vervulling van zijn burgerplichten, zodat bedoelde wet als daarmee strijdig voor ongeldig moet worden gehouden; hij stelt: *non quicquid populus iusserit ratum esse oportere* (ibid. 96). Ten slofte betoogt hij, dat, afgezien daarvan, deze wet niet bepaald heeft, dat de burgers van Volaterrae in den vervolge verstoken zouden zijn van het recht erfenissen te aanvaarden (ibid. 302).

Cicero besluit zijn pleidooi met een samenvattend beroep op de rechters om de billijkheid en de bedoeling van het interdict te laten voorgaan: *statuite quid . . . nostra decisio de aequitate, quid ratio interdicti de iure admoneat ut iudicetis*.

En hij heeft waarschijnlijk gelijk gekregen; men leidt dit o.m. af uit de tevredenheid, waarmee Cicero later over dit pleidooi spreekt¹. In ieder geval had hij strict juridisch geen gelijk mogen hebben; juist op het zwakke punt — het feit, dat zijn cliënt niet het bezit van het bewuste perceel land had — heeft de beroemde jurist Ulpianus in het begin van de derde eeuw onzer jaartelling een afwijkende mening verkondigd².

Het pleidooi pro Caecina van Cicero heeft ook voor onze tijd nog betekenis. De door hem gesignaleerde strijd tussen de woorden en de bedoeling en tussen streng recht en billijkheid wordt ook in onze gerechten nog steeds gevoerd. Onze wetgeving legt de rechter nog de stellige plicht op volgens de wet recht te spreken en in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid der wet te beoordelen³. Het ontwerp voor een nieuw burgerlijk wetboek bevat echter voor-
schriften, volgens welke een wet niet mag toegepast worden wanneer

¹ Orator, 102.

² Digesten, 43, 16, 1, 23.

³ Art. 11 der wet houdende algemene bepalingen der wetgeving.

haar toepassing in het gegeven geval op grond van bijzondere omstandigheden in hoge mate onbillijk zou zijn en voorts, dat het recht bij gebreke van een toepasselijke wet en gewoonte door de billijkheid wordt bepaald¹.

Het tweede punt: de vraag of voor herstel na gewelddadige ontzetting op grond van een overeenkomstig voorschrift in onze wetgeving bezit van de klager vereist is, wordt door de Hoge Raad bevestigend beantwoord, zodat Cicero bij dit College in ieder geval ongelijk zou hebben gekregen¹.

Het derde probleem speelt ook nog steeds een rol in ons recht. De rechter heeft nl. de bevoegdheid voorschriften lager in rangorde dan wetten te toetsen aan de Grondwet en aan andere wetten, b. v. wanneer het gaat om het toetsen van gemeentelijke verordeningen aan de Grondwet ten aanzien van de vraag of deze niet in strijd zijn met grondwettig gewaarborgde rechten als het recht van vrije meningsuiting en van onderwijs.

Een rede als die pro Caecina van Cicero leert ons, dat de meest fundamentele vraagstukken in het recht nog steeds dezelfde zijn; zij verbindt ons niet het verleden en heeft mogelijk betekenis voor de toekomst.

3-Gravenhage, november 1958.

L. P. M. LOEFF.

¹ Artikelen 3 en 4 van de inleidende titel van het ontwerp voor een nieuw Burgerlijk Wetboek.

² Art. 619 B.W. en arrest Hoge Raad van 13 juni 1913, N.J. 1913, blz. 782.